

»TI NESREČNI ODVISNIKI!«

To, kar bom povedala za uvod, je bilo v letošnjem maju.

Govorila sem s profesorjem, ki je poučeval slovenščino v četrtem razredu. Dejal mi je: »No, zdaj sem snov predelal in upam, da pri izpitih ne bo nesreč. Bero vsi dobro, obnavljali smo nič koliko, literature sem še več predelal, kot je treba, morfologija me tudi ne skrbi, le odvisnike moram še guliti!«

Na poti v šolo dohitim sosedovega Andreja. »No, Andrej,« pravim, »izpit se bliža, kajne? Kako bo šlo?« — »Oh,« začne, »drugega se ne bojim, samo odvisnikov!«

V nedeljo zvečer mi pride naproti znana družina, vsi v izletniških oblekah in s cvetjem. Takoj opazim, da manjka najstarejše dekle, četrtošolka. »Kje imate pa Marijano?« vprašam. »Ni hotela z nami,« odgovori mati, »je rekla, da se bo ves dan učila. Teh nesrečnih odvisnikov še ne zna!«

In potem so prišli izpiti in so dijaki še precej dobro brali in večidel lepo obnavljali in nekateri vedeli take reči iz literature, da sem se čudila, in je šla tudi morfologija precej dobro, odvisniki pa slabo.

Sodim, da povzročajo odvisniki dijakom zato toliko težkoč, ker jim manjkajo temeljni pojmi o stavku in ker jim sintaksa *prostega* stavka ni igrača. Vse znanje, kolikor ga je, je zelo teoretsko. Kakor hitro hočeš dijaka z logično mislijo privedi do pravega odgovora, se popolnoma zmede in najhuje mu je, če mora sam poiskati primer. In vendar je ravno sintaksa tisto poglavje, ki uči logično misliti in jasno se izražati. Po nobenem drugem, temeljito predelanem poglavju profesor tako vidno ne opazi napredka pri pismenih izdelkih kakor po sintaksi. Tedaj začno dijaki resnično misliti, tedaj se začno naravno izražati, anakoluti izginejo in interpunkcija ne povzroča več težav.

Če začne profesor v višjih razredih govoriti o sintaksi, mu dijaki navadno postrežejo z dvema definicijama: 1. »Stavek je z besedami izražena misel« in 2. »Brez povedka ni stavka«.

To je kar dobro; samo če se hočeš prepričati, ali vedo, kaj govore, boš naletel na neverjetne stvari. Sledeče in podobne pogovore sem imela že večkrat z višješolci.

Ko mi gladko zdrdrajo gornji dve definiciji, vprašam na primer: »Ali je sama beseda ‚nihče‘ lahko stavek?« Kar v zboru odgovarjajo, da ne, in ko vprašam, zakaj ne, se prehitevajo s pojasnili: »Ker ni povedek, ker ni glagol, ker ne izrazi nobene misli, ker ena sama beseda še ne more biti stavek...« Da, tudi to!

Tedaj je najbolje, da jim velimo, naj za trenutek ne mislijo na »slovnico«. Pojdimo v življenje!

»Predstavljajte si,« pravim na primer, »da čakate na novega profesorja. Ta slednjič vstopi, se povzpne na kateder, premeri dijake po razredu in pravi: ‚Nihče!‘ Kaj si boste mislili o njem?«

Dijaki se muzajo, stvar jih začne zabavati, čutijo, da to res ni »slovnica«, in vselej se dobi kdo, da ugotovi: »Mislili bomo, da ta profesor ni pri pravi pameti.«

»Zdaj poslušajte tole! Profesor stopi na kateder in vpraša dijake: „Ali danes kdo manjka?“ In dijaki odgovore: „Nihče.“

Kaj pa sedaj? Zakaj se sedaj nobeden ne smeje? Zakaj sedaj nihče ne misli, da *dijaki* niso pri pravi pameti? Saj so izgovorili prav tako eno samo besedo kakor prej profesor in še prav isto besedo!»

»Zdaj pa vemo, za kaj gre! Zdaj je bila izražena neka misel!»

Dobro. Do te točke moramo pripeljati dijake. Zdaj res razumejo, da je stavek z besedami izražena misel. To je pa vse! Kako je misel izražena, je popolnoma postranska stvar. Res drži tudi to pravilo, da navadno s povedkom. Če pa ni izražena s povedkom, si povedek lahko zraven mislimo. Tudi v našem primeru dijaki na tihem mislijo: »Nihče (ne manjka).« Tako drži tudi druga definicija, da brez povedka ni stavka. Vedeti moramo le, da povedek vselej ni izražen. Količina besed pa je za tvorbo stavka popolnoma brez pomena. Tudi ena sama beseda je lahko stavek in niti ni nujno, da je ta beseda glagol, kakor nekateri mislijo. Prav vsako besedo lahko uporabimo za stavek, samo če je iz okoliščin razumljiva misel.

Ko je vse to dognano, lahko začnemo s stavčnimi členi. Pri tem poglavju posvetimo največ pažnje povedku! Pri izpitih sem videla, da je dijakom vse stavčne člene laže določiti kakor povedek. Navaden glagolski povedek (*Kit diha s pljuči*) večidel še spoznajo. Teže gre že z imenskimi povedkom (*Kit je sesalec*). Če pa je povedek zanikan, skoraj brez izjeme ne vedo, kam bi z nikalnico. Zato bi bilo za vsakdanjo rabo prav priporočljivo tisto temeljno definicijo o povedku (Povedek pove, kaj kdo dela ali kaj z njim je) razširiti takole: Povedek pove, kaj kdo dela ali česa ne dela in kaj oseba ali stvar je ali ni. Od vsega začetka se ne zadovoljujmo samo s trdilnimi primeri in za najpreprostejši vzgled povedka navajajmo vselej štiri primere:

Kit diha s pljuči. — *Kit ne diha s škrgami.* — *Kit je sesalec.* — *Kit ni riba.*

Druga težava, ki sem jo opazila pri sintaksi in ki gre na račun analize prostega stavka, se je pokazala pri prislovnih določilih. Večina dijakov je poznala samo štiri, to je prislovno določilo kraja, časa, načina in vzroka. Kako so jim neki njihovi profesorji mogli dopovedati, da odvisniki nadomeščajo posamezne stavčne člene, in kako so jim mogli govoriti o primerjalnih, posledičnih, namernih... odvisnikih, če jim nikoli prej niso povedali, da imamo tudi prislovno določilo primere, posledice, namena itd.?

Drugi dijaki so to vedeli in še več; poznali so tudi prislovno določilo količine, mere, učinka, govorili so o pravih in nepravih načinovnih in vzročnih prislovnih določilih, toda vse so med seboj pomešali.

Povejmo dijakom, da je prislovnih določil vseh vrst, a mi se omejimo na tiste, ki nam bodo nujno potrebni pri izvajanju odvisnikov. Takih je devet, med seboj so si zadosti različni in, če jih profesor dobro razloži, jih dijaki mimogrede osvoje. S tem pa je poglavje o odvisnikih tako temeljito pripravljeno, da je dijakom samo še v zabavo.

Oglejmo si jih tudi mi!

1. Prislovno določilo kraja (Kje? Kam? Kod? Od kod? Do kam?)
Ladja je zasidrana v *pristanišču*.

2. Prislovno določilo časa. (Kdaj? Od kdaj? Do kdaj? Kako dolgo? Koliko časa?) Grozdje zori *jeseni*.

3. Prislovno določilo načina. (Kako?) Profesorica je *dobro* razložila.

4. Prislovno določilo primere. (Kako?) Trese se *kakor šiba na vodi*.

5. Prislovno določilo posledice. (Kako?) Ranil ga je *do smrti*.

6. Prislovno določilo dopustitve. (Kljub čemu? Navzlic čemu?) *Kljub bolečinam* ni zastokala.

7. Prislovno določilo pogoja. (S katerim pogojem?) *Z vztrajnostjo* boš vse dosegel.

8. Prislovno določilo vzroka. (Zakaj?) *Zaradi slabega vremena* ni mogel na pot.

9. Prislovno določilo namena. (Čemu?) Šla je v mesto *po opravkih*.

Prislovna določila kraja, časa, dopustitve in pogoja navadno ne prizadevajo težav. Več razlage potrebujejo prislovna določila načina, primere in posledice, ker se vprašujemo po njih navadno z isto vprašalnicco »kako«. Kdor vendar malo pomisli, bo prav lahko ločil pravi način od primere ali posledice. Poiščimo veliko vzgledov! Še posebno težko pa ločijo dijaki vzrok od namena. Opomnimo jih, da vzrok dejanje šele povzroči, torej gre pred njim; namen pa dosežemo šele z dejanjem, gre torej za njim. N. pr.: Najprej je bilo slabo vreme (vzrok), nato ni mogel na pot; nasprotno pa je šla najprej v mesto in šele tam uredila svoje opravke (namen).

Za utrditev vsakega stavčnega člena so potrebne številne vaje. Za poglavje o prislovnih določilih jih je treba največ. Oglejmo si jih nekaj!

1. Že sproti ob razlagi vsake točke naj dijaki takoj poiščejo poleg danega primera še druge primere. Pri tem profesor hitro spozna, kaj jim je težko razumljivo, in razlago še dopolnjuje.

2. Za to drugo vajo naj profesor pripravi primere že doma. Dijakom naj veli, da stavke, ki jih sam začne, dokončajo z določenim prislovnim določilom. Da vzdržimo disciplino in prijetno hitrost, naj gre red kar po klopih: Vsak dijak en stavek! Posebno uspešna je ta vaja, če so začetki stavkov večkrat isti, ker tako res prisilimo dijake, da napeto slede. Vzemimo nekaj primerov!

a) Za prislovno določilo kraja: Prešeren se je rodil ... (v Vrbi). -- Delavci prihajajo ... (iz tovarne). — Živim ... (v Mariboru).

b) Za prislovno določilo časa: Prešeren se je rodil ... (l. 1800). — Delavci prihajajo ... (navsezgodaj). — Živim ... (v XX. stoletju).

c) Za prislovno določilo načina: Delavci prihajajo ... (trumoma). — Ovire boš premagal ... (igraje). — Pela je ... (lepo).

č) Za prislovno določilo primere: Živim ... (kakor ptiček na veji). — Pela je ... (kot slavček). — Laže se ... (kot pes teče).

d) Za prislovno določilo posledice: Pela je ... (do hripavosti). — Laže se ... (do neverjetnosti). — Bila je utrujena ... (do onemoglosti).

e) Za prislovno določilo dopustitve: Pela je ... (kljub prehladu). — Laže se ... (kljub očetovi prisotnosti). — Bila je utrujena ... (kljub treningu).

f) Za prislovno določilo pogoja: Ovire boš premagal... (z vztrajnostjo). — Prijatelje si boš pridobil... (s požrtvovalnostjo). — Značaj si boš utrdil... (z odpovedjo).

g) Za prislovno določilo vzroka: Pela je... (zaradi pogodbe). — Laže se... (iz zadrege). — Bila je utrujena... (zaradi dolge poti).

h) Za prislovno določilo namena: Delavci prihajajo... (za zaslužkom). — Potujemo... (za razvedrilo). — Knjige beremo... (za izobrazbo).

3. Profesor imenuje zdaj primere brez reda in dijaki ugotavljajo vrsto prislovnega določila. Tudi za to vajo naj profesor pripravi vzglede že doma. Da delo dijakom ne bi postalo dolgočasno, spremenimo način izpraševanja. Znanje je že toliko utrjeno, da lahko poskusimo z odgovarjanjem v zboru; tako bo stvar kratkočasnejša in nihče ne bo prikrajan. Da ne bi trpela disciplina in da lahko sodelujejo tudi počasnejši dijaki, naj za uvod vselej rečejo: To je prislovno določilo... N. pr.: Profesor: »Lilo je kot iz skafa.« Dijaki: »To je prislovno določilo primere.« — Profesor: »Delal je v brigadi.« — Dijaki: »To je prislovno določilo kraja.«

4. Za domačo vajo naj vsak dijak poišče za vsako vrsto po dva vzgleda.

5. Za domačo vajo naj vsak dijak poišče čimveč ljudskih primer, in sicer a) pridevniških (bel kot sneg, suh kot poper) in glagolskih (gara kot črna živina, pot se vleče kakor tolminska bližnjica).

6. Običajno analizo stavkov razširimo z novim stavčnim členom. Prvi primer nam riše profesor po udomačenem vzorcu sam na tablo, nato pridejo na vrsto dijaki. Analiza stavka je vedno tudi primerna domača vaja in če ni predolga, jo dijaki radi napravijo.

Dokler profesor ni prepričan, da prislovna določila dijakom ne povzročajo težav, naj se ne loteva obravnave odvisnikov! Saj so vaje neizčrpne in če nismo toliko iznajdljivi, da bi našli kaj novega, spremenimo vsaj način dela! Vsaka taka sprememba dijakove razveseli in jim vžge nove ljubezni do predmeta.

Ko pa poglavje o prislovnih določilih steče, preidimo k sintaksi zloženega stavka. Najprej razložimo splošne pojme o glavnih in odvisnih stavkih, o priredju in podredju, nato pa začnimo z vrstami *odvisnikov*. Ker imajo dijaki navadno neki predsodek, jim takoj uvodoma povejmo, da bodo »ti nesrečni odvisniki«, ki povzročajo toliko strahu, za nas, ki znamo dobro analizo prostega stavka, prava igraka. To je res. Profesorju je treba le malo potrpljenja.

Vseh odvisnikov je kajpada dvanajst; poleg devetih prislovnih, ki nadomeščajo devet pravkar obravnavanih prislovnih določil, še osebkov, predmetni in prilastkov; ti nadomeščajo osebek, predmet in prilastek. Vseh dvanajst odvisnikov zahteva enako temeljito obravnavo. Najbolje je, da razlagamo vse na isti način. Tako bomo največ pridobili na hitrosti. Medtem ko bodo začetni odvisniki zahtevali skoraj celo uro, bomo nazadnje z lahkoto predelali tri do štiri v eni uri.

Za te ure je prav priporočljivo, da prinese profesor s seboj barvaste krede; naj v vseh primerih podčrtuje povedek z isto barvo, tisti stavčni člen, ki ga bo nadomestil z odvisnikom, in ustrezajoči odvisnik z drugo, vprašalnice pa s tretjo barvo. Naj se potruži, da bo slika na tabli lepa,

in naj veli dijakom, da se tudi potrudijo v zvezkih. Čim lepše bo poglavje napisano, tem lažje si ga bo zapomniti. Dijaki so veseli, če lahko uporabijo barvnike, in še posebno, če profesor nato izdelke po klopih pregleda, tu in tam koga pohvali ali kak zvezek pokaže celo za vzgled.

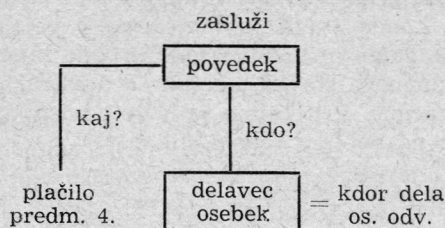
Zdaj si pa en primer ogledimo prav na drobno tudi mi! Vzemimo kar prvi, to je osebkov odvisnik.

Napišimo stavek: Delavec zasluži plačilo. Preberimo ga! Je to res stavek? Res. Zakaj? Ker je izražena neka misel. Poiščite povedek v tem stavku! Zasluži. Podčrtajmo ga! Kakšen stavek je to? To je prosti stavek. Zakaj? Ker izraža eno samo misel in ima en sam povedek. Analizirajmo ga po običajnem vzorcu! »Zasluži« je povedek. Kdo zasluži? Delavec. »Delavec« je osebek. Kaj zasluži? Plačilo. »Plačilo« je predmet v 4. skl. — Danes nas predvsem zanima osebek. Dajmo ga v zelen okvir! Kako smo se vprašali po njem? Kdo zasluži? Zdaj pa prav dobro pazite! Vprašala bom še enkrat z istim vprašanjem, toda vi mi ne odgovarjajte z osebkom, ki je na tabli! Skušajte ga nadomestiti s celim stavkom! Torej, kdo zasluži plačilo? Kdor dela. Dobro. Napišimo sedaj ta stavek. Kdor dela, zasluži plačilo. — Preberimo! Ali je to še prosti stavek? Ne. Zakaj ne? Ker ima več povedkov. Koliko povedkov je v tem stavku? Dva. Katera sta? »Dela« in »zasluži«. Podčrtajmo oba! Koliko stavkov imamo sedaj? Dva. Kolikor povedkov, toliko stavkov. Prav. Preberite prvi stavek! Kdor dela. Kakšen je ta stavek? To je odvisni stavek. Zakaj? Ker ne izraža zaokrožene misli in ne more stati sam zase. Preberite drugi stavek! Zasluži plačilo. Kakšen je pa ta? Glavni. Zakaj? Ker izraža zaokroženo misel in lahko stoji sam zase. — Vprašajte se zdaj še enkrat po odvisniku! Kdo zasluži plačilo? S čim smo se vprašali? Z vprašalnico »kdo« in z glavnim stavkom. Da, zapomnite si dobro: Če je odvisnik odvisen od glavnega stavka, se po njem vprašamo z glavnim stavkom. Po katerem stavčnem členu se vprašujemo z vprašalnico »kdo ali kaj«? Po osebk. Da, in stavek, ki se po njem prav tako vprašamo »kdo ali kaj« in ki ga lahko postavimo namesto osebk, imenujemo *osebkov odvisnik*. Napišimo si to in dvakrat podčrtajmo, da si bomo dobro zapomnili. Pri strani pripišimo še vprašalnico »kdo ali kaj«, ki nam bo vedno pomagala poskati osebkov odvisnik. Dajmo si jo v rdeč okvir, da je ne bomo spregledali. Zdaj pa še eno vprašanje. Kaj stoji med odvisnikom in glavnim stavkom? Vejica. To je tudi zelo važno. Napravimo okoli nje krožec, da jo bomo bolje videli. Med odvisne in glavne stavke namreč vedno stavimo vejico!

Zložene stavke lahko prav tako analiziramo kakor proste. To, kar je pri analizi prostega stavka povedek, je pri analizi zloženega stavka glavni stavek in, kar so pri analizi prostega stavka ostali stavčni členi, so pri analizi zloženega stavka posamezni odvisniki. Poskusimo sedaj analizirati zloženi stavek! Imenujte še enkrat glavni stavek našega primera! Zasluži plačilo. Da, »zasluži plačilo« je glavni stavek in zato ga napišemo na sredo. Vprašajmo se zdaj še enkrat po odvisniku! Kdo zasluži plačilo? Potegnimo črto od glavnega stavka in napišimo vprašalnico »kdo«! Odgovorite na vprašanje! Kdor dela. Napišimo tudi to! Kaj je »kdor dela«? »Kdor dela« je osebkov odvisnik. Prav. Napišimo! Takole:

Delavec zasluži plačilo.

Kdor dela [] zasluži plačilo.

zasluži plačilo
glavni stavek

kdo?

Kdor dela
os. odv.

Osebkov odvisnik [Kdo ali kaj?]

Naj se nikomur ne zdi preveč besed ob tej razlagi! Nam, ki stvar znamo, se jih zdi res dosti. Pomislimo pa, da dijaki poslušajo to prvič. Ob prvem odvisniku še davno vsi ne prodro v bistvo. Pa tudi pri drugem in tretjem še ne. Sodelovanje je od odvisnika do odvisnika živahniješe. Prav nikoli še nisem imela občutka, da bi se dijaki ob tej, dvanaajstkrat se ponavljajoči razlagi dolgočasili. Nasprotno. To ponavljanje jih zabava, ker ni mehanično, tako težko pa zopet ne, da ne bi nazadnje vsi razumeli.

Najpametneje je, da profesor zahteva, da za odgovore dijaki dvigajo roke. Kako prijetno je videti ob vsakem odvisniku več rok v zraku! Potem pa nenadoma iz lastnega nagiba začno odgovorjati v zboru. Ves razred dela kot pod hipnozo. Pri zadnjih odvisnikih sodelujejo prav vsi. Oči jim žare. Veselé jih tudi slike v zvezkih. Kar v ritmu drse ravnila po klopek in, ko zazvoni, se vsem izvije iz prsi enoglasni protest: Oh!

Dijaki imajo radi tudi vaje, ki slede ob vsakem odvisniku. Seveda si jih mora profesor že prej pripraviti. Oglejmo si jih nekaj, za primer zopet ob osebkovem odvisniku!

1. Profesor navaja proste stavke in dijaki nadomeščajo osebkove z osebkovimi odvisniki. (Lažnik krade. Kdor laže, krade. Dobrotnik lahko dobroto tudi pričakuje. Kdor je dober, lahko dobroto tudi pričakuje.)

2. Profesor imenuje glavne stavke in dijaki pritikajo osebkove odvisnike. (Nizko pade... kdor visoko leta. — Malo se nauči... kdor le doma tiči.)

3. Analiza tako pridobljenih zloženih stavkov naj bo potem za pismeno domačo vajo.

Pri vsakem naslednjem odvisniku imamo še eno vajo. Zdaj našteva profesor stavke z vsemi znanimi odvisniki in dijaki jih ugotavljajo. Priporočljivo je za tako vajo vzeti podobne stavke. N. pr.: Kdor hoče, zmore. — Človek, ki hoče, zmore. — Kadar hoče, zmore. — Hoče, kar zmore. — Hoče, ne da bi zmogel. — Ker hoče, zmore. — Če hoče, zmore. — Čeprav hoče, ne zmore.

O različnih *stopnjah* odvisnikov spregovorimo šele tedaj, ko je vse drugo dodobra utrjeno. To poglavje bo rodilo največ uspeha, če si sami izmislimo stavek, kjer si slede odvisniki v zaporedju, in ga pustimo

zrasti pred dijaki. Tako bo vsa razlaga bolj napeta in veselost bo naraščala od odvisnika do odvisnika.

Najprej napišimo na tablo prav enostavno podredje, n. pr.: »Mati se je ustavila pred šolo, da bi počakala sina.« Analizirajmo ga po udomačenem načinu; nato pa piko na koncu stavka spremenimo v vejico in pripišimo nov odvisnik: »ki ga že dolgo ni videla.« Dijaki bodo takoj videli, da ta stavek ni odvisen od glavnega stavka, ampak od odvisnika. Zdaj jim stopnje lahko lepo raztolmačimo. Pritikajmo še nove odvisnike, drugega za drugim, dokler slednjič ne dobimo takele slike:

Mati se je ustavila pred šolo,	(glavni stavek)
 čemu?	
da bi počakala sina,	(namerni odvisnik prve stopnje)
 katerega?	
ki ga že dolgo ni videla,	(prilastkovni odvisnik druge stopnje)
 zakaj?	
ker je študiral v mestu,	(vzročni odvisnik tretje stopnje)
 katerem?	
ki je bilo tako daleč od domače vasi,	(prilastkovni odvisnik četrte stopnje)
 kako?	
da se nista mogla večkrat obiskovati.	(posledični odvisnik pete stopnje)

Zdaj vprašajmo dijake, ali morda vedo, kateri pisatelj je napisal ta stavek, in odkrijmo jim resnico, da smo si ga izmislili sami prav nalašč zanje. Pisatelji ob svojem delu pač ne mislijo na dijake, ki bodo morali nekoč analizirati njihova dela, in odvisnikov še daleč ne postavljajo v tako lepi zaporednosti, kot smo jih napisali mi za šolski primer. Umetniki služijo lepoti in ne znanosti. Mi pa smo sedaj s svojim znanjem tako daleč, da se ne bomo ustrašili nobenega stavka več. Čim bolj zmotan bo, tem bolj nas bo zanimal, tem globlje bomo ob njegovi razčlembi prodrli v jezikovno umetnost in tem bližji nam bodo po njej njeni ustvarjalci — naši pesniki in pisatelji.